

**Тернопільський обласний комунальний інститут
післядипломної педагогічної освіти
Центр виховної роботи, захисту прав дитини
та громадянської освіти**

**Методичні рекомендації з
питань організації виховного
процесу у закладах освіти
Тернопільської області
у 2021/2022
навчальному році**

Виховання, як важливе явище суспільного життя, здавна виконує провідну функцію. Система виховання постійно відтворює і поглиблює емоційно-естетичний, художньо-творчий, модальний та інтелектуальний компоненти свідомості народу, створює умови для розвитку й розквіту природних задатків і талантів кожного громадянина, формування духовного потенціалу – найвищої цінності нації та держави.

Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є єдність навчання, виховання та розвитку (ст. 6 Закону України «Про освіту»).

Виховання органічно поєднане з процесом навчання дітей, опанування основами наук, багатством національної та світової культури.

У Новій українській школі виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти (ст. 15 Закону України «Про повну загальну освіту») і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного, демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених Законом України «Про освіту», та спрямовуватися на формування:

відповідальних та чесних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству;

поваги до гідності, прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина; нетерпимості до приниження честі та гідності людини, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якою ознакою;

патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України;

усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, проявів корупції та порушень академічної доброчесності;

громадянської культури та культури демократії;

культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля;

прагнення до утвердження довіри, взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;

почуттів доброти, милосердя, толерантності, турботи, справедливості, шанобливого ставлення до сім'ї, відповідальності за свої дії;

культури свободи та самодисципліни, відповідальності за своє життя сміливості та реалізації творчого потенціалу як невід'ємних складників становлення особистості.

Єдність навчання, виховання і розвитку учнів забезпечується спільними зусиллями всіх учасників освітнього процесу.

Ураховуючи актуальність проблеми, надаємо методичні рекомендації **«Реалізація засад Нової української школи засобами виховних технологій».**

ГЛОСАРІЙ.

Виховання – це цілеспрямована діяльність, яка здійснюється в системі освіти, орієнтована на створення умов для розвитку духовності зростаючої особистості на основі загальнолюдських і національних цінностей, надання допомоги в життєвому самовизначенні, громадянській і професійній компетентності та цілісній самореалізації.

Метою виховання є розвиток духовно-моральної особистості, здатної бути повноцінним суб'єктом суспільно значущих соціальних взаємин.

Виховне середовище закладу загальної середньої освіти – це середовище безпосереднього і опосередкованого впливу на дитину, яке полягає у сукупності матеріального та духовного забезпечення освітнього процесу, що створює сприятливі умови для особистісного і соціального розвитку учнів, розкриття їхніх здібностей, збагачення позитивного досвіду міжособистісної взаємодії, ціннісно-орієнтованої діяльності.

Суб'єкти виховного середовища закладу загальної середньої освіти – педагоги та учні всіх вікових груп.

Виховний простір сучасного учня: мережа закладів загальної середньої освіти всіх форм власності (загальної середньої та позашкільної освіти), сімейне середовище, вуличне середовище, зона дії засобів масової інформації та комунікаційних технологій.

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді - це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої національно-патріотичної самосвідомості, почуття вірності, любові до України, турботи про благо своєї нації.

Патріотизм - це особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе. Базовими складниками почуття патріотизму є: любов до України, що насамперед виявляється в історичній пам'яті; діяльнісна відданість Батьківщині; суспільно значуща цілеспрямованість; гуманістична моральність; готовність до самопожертви; почуття власної гідності.

Військово-патріотичне виховання - складник патріотичного виховання, яке має за мету забезпечити активну участь громадян у збереженні безпеки України від зовнішньої загрози й зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України.

Гідність - ціннісне переживання особистістю самої себе як результат самоповаги за набуті духовно-моральні якості, що викликають повагу інших і визнання яких особистість за необхідності відстоює у процесі власної життєдіяльності.

Громадянськість - це ціннісне ставлення до держави, що виявляється у дотриманні законів та обов'язків громадянина, повазі й дотриманні прав людини, переконаності у необхідності демократії, впевненості у своїй спроможності впливати на життя суспільства, вмінні співпрацювати з владою, впливати на неї та контролювати її, громадянській активності, мужності, гідності.

Національний ідеал - ідеальний образ українця з певним суспільно значущим способом мислення та відповідними якостями, який спроможний використати їх як засіб для поліпшення свого життя і життя інших.

Національна самобутність - національна неповторність, оригінальність, яка проявляється окремою особистістю чи групою у ментально обумовленому художньо-мистецькому світосприйнятті, прагненнях, національно прийнятних способах спілкування, діяльності, поведінки.

Національно-культурна ідентичність особистості - це уподібнення окремої особистості з певною нацією на основі оволодіння сукупністю національних та культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, зразків поведінки, завдяки яким індивід усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі людства.

Національна самосвідомість - ставлення особистості до самої себе, яке ґрунтується на ідентифікації особистості з народом України, незалежно від свого етнічного походження. Передбачає любов до свого народу, віру в його духовні сили і майбутнє, готовність до праці на користь народу; знання та уміння осмислювати його моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символи; передбачає систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, звичками, знаннями, відповідальністю перед своїм народом.

Національно-патріотичні цінності - основа для виникнення і морального прийняття рішень в інтересах народу, нації, держави; кінцева мета, якої прагне людина-патріот.

Нормативною базою виховання є:

Конституція України;

Конвенція про права дитини (ратифікована Постановою ВР від 27.02.91 № 789-ХІІ);

Закони України:

«Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII;

«Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III;

«Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV;

«Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 08.09.2011 № 3715-VI;

«Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011 № 3739-VI;

«Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 09.04.2015 № 314-VIII;

«Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 № 315-VIII;

«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII;

«Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII;

А також: Концепція Нової української школи (2016), Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року; постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 932 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки»; Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18.05.2019 №286 „Про Стратегію національно-патріотичного виховання; Загальнодержавна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021р.»; Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 29.07.2019 року № 1038; Наказ МОН України від 11.11.2020 №1398"Про внесення зміни до Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади, турніри, конкурси з навчальних предметів, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт, олімпіади зі спеціальних дисциплін та конкурси фахової майстерності".

У 2021/2022 н.р. продовжуємо роботу за програмою «Нова українська школа» у поступі до цінностей», яка розглянута та затверджена Вченими Радами Інституту проблем виховання (протокол № 6 від 02 липня 2018 року) та Інституту модернізації змісту освіти (протокол № 7 від 26 вересня 2018 року). Режим доступу : <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/>, а також за обласною програмою впровадження Української Хартії вільної людини в освітніх закладах Тернопільської області на 2021-2024 роки, затвердженою рішенням сесії Тернопільської обласної ради від 23.12.2020 р. №34.

Формування патріотизму в українському суспільстві залишається першочерговим як для держави, так і для системи освіти в цілому. У зв'язку з цим, національно-патріотичне виховання є важливим сектором освітнього процесу.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673 затверджено Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. Концепцію Програми схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 1233.

Метою програми є удосконалення та розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування та утвердження української громадянської ідентичності.

Відтак досягнення мети відбудеться за чотирма пріоритетними завданнями: формування української громадянської ідентичності - здійснення заходів, спрямованих на впровадження та утвердження суспільно-державних (національних) цінностей, розвитку громадянської ідентичності населення України;

військово-патріотичне виховання - здійснення заходів, спрямованих на формування у громадян готовності до захисту України, громадського сприяння безпеці та обороні України та підвищення престижу військової й спеціальної державної служби;

формування науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання - здійснення заходів, спрямованих на розвиток цілісної

загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання;

підтримка та співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства щодо національно-патріотичного виховання.

Почуття патріотизму є однією з провідних цінностей, якими має оволодіти підростаюча особистість. Великою мірою, без цього почуття її соціальне життя буде неповноцінним, надзвичайно збідненим, оскільки вона перебуватиме поза важливими зв'язками і відносинами, які визначають її соціальну позицію, суспільно значуще функціонування, внутрішнє душевне задоволення, самооцінку, життєвий успіх.

Патріотизм особистості закономірно пов'язаний з гуманізмом, соціальною справедливістю, турботою, взаємоповагою. Загалом морально невихована особистість не може бути й патріотом, оскільки це почуття асоціюється з любов'ю до рідної землі, родини, народу.

Неможливо відокремити патріотизм від національних святинь, національної свідомості й самосвідомості, шанобливого ставлення до національної культури, толерантного ставлення до кращих надбань народів, що населяють Україну.

Виходитимемо з того, що всі вищі духовно-моральні утворення (і насамперед почуття патріотизму) народжуються з буттєвих ставлень у гущині реального життя, до якого залучається особистість на кожному віковому етапі. Тому важливим для розвиненого почуття патріотизму постає усвідомлене шанобливе ставлення людини до власної оселі, школи, вулиці, селища, яке має постійно втілюватися у відповідних практичних діях. Причетність вихованця до всіх аспектів життя суспільства й відповідна турбота мають бути визначальними для патріота-громадянина.

Саме національно-патріотичне виховання закладає підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку на засадах гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін.

Відтак, зусилля педагогів мають бути спрямовані на підвищення рівня патріотизму молодого покоління шляхом оптимальної організації відповідної виховної роботи. Особливу увагу потрібно зосередити на змісті заходів з національно-патріотичного виховання. Для цього слід враховувати, що на особистісному рівні патріотизм – найважливіша, стійка характеристика людини, що виражається у її світогляді, моральних ідеалах, нормах і проявах поведінки. Це високосмислова безумовна якість-цінність, що виражає ставлення людини до Батьківщини, народу, держави й до самої себе.

Завдання закладів освіти – так побудувати виховну діяльність, щоб сама її організація, приклади авторитетних наставників-учителів, шкільне середовище виховували дітей у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії свого народу, національної ідентичності, самобутності. При цьому патріотизм є чужим шовінізму, сепаратизму і космополітизму.

Завдання педагогів полягає у тому, щоб слова «Україна», «патріотизм» набували для дитини особливого смислу, тобто сприймалися не лише розумом, а й «серцем».

Важливим аспектом формування національно самосвідомої особистості є виховання поваги та любові до державної мови. Володіння українською мовою та використання її у повсякденному спілкуванні повинно стати пріоритетним у виховній роботі з дітьми. Мовне середовище має значний вплив на формування учня-громадянина, патріота України.

Метою заходів у сфері національно-патріотичного виховання дітей та молоді в закладах освіти є сприяння набуттю дітьми та молоддю досвіду патріотичних дій, виховання їх у душі патріотичного обов'язку. Форми, методи та прийоми роботи з національно-патріотичного виховання повинні обиратися, враховуючи вікові особливості учнів, їх уподобання й інтереси, можливості спілкування в мережі Інтернет, традиції закладів освіти й місцевих громад, можливості партнерів. Популярними формами національно-патріотичного виховання є: інтерактивна патріотична зарядка; творчий проект «Алфавіт мого міста»; тематичний (національно-патріотичний) клуб вихідного дня; майстер-клас із виготовлення арт-листівок для українських воїнів; колективна гра зі створення панно «Україна – моя країна!»; авторський стріт-арт на асфальті крейдою (малюнок і назва); гра-репортаж «Видатні імена сучасної України»; звіт-мандрівка «Сюжетні замальовки рідного краю»; патріотичний флеш-моб; презентація ролику (мультфільму) на патріотичну тематику, виготовленого дітьми; зустрічі з цікавими земляками-патріотами; акція-пересувна виставка «Маємо знати свої права»; реконструкція історичних подій; виготовлення плакатів чи постерів (вітальних, узагальнюючих, символічних); портфоліо родинних реліквій і/чи традицій; написання книги пам'яті (родини, школи, громади, міста, села); станційні ігри (квест «Знайди Декларацію – врятуй незалежність»); створення інфографіки (шевронів, подій); «живий музей»; реальні або віртуальні подорожі (історичними музеями України чи місцями історичних подій); конкурси есе, біографічних розвідок; тренінги (міні-, презентаційні, інформаційно-просвітницькі); флеш-моби (візуалізація державних чи національних символів, контурів кордонів України); лото «Меморі» (створення карток на запам'ятовування дат, назв місць, діячів та їхніх висловлювань, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності, Днем Конституції); кастинг і розучування патріотичних пісень тощо.

За теперішніх умов важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування у неї стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому.

Приклади таких цінностей є в Українській Хартії вільної людини. Ще у 2012 році автори УХВЛ писали: «Людство зустріло початок двадцять першого століття як добу невпевненості. Тінь сумніву торкнулася багатьох сердець. Однак тінь сумніву завжди йде поруч із людиною. Не варто боятися тіней. Треба шукати світла відповідей, які дають силу проти зневіри і надають сенсу нашому життю.... Способи, які б відновлювали та зміцнювали віру у власних і

спільних силах, не можуть бути ані категоричними, ані вичерпними. До Храму можуть вести різні дороги, однак треба мати бажання і силу йти однією з них.

Наріжними каменями нашої Хартії є три прості думки.

Перше. Відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя нікому не може бути переданою. Ми самі несемо відповідальність за себе.

Друге. Мораль і духовні цінності не можуть бути відкладеними на завтра. Вони завжди потрібні сьогодні.

Третє. Ми будуємо те, що уявляємо, а отже, від глибини, масштабу і творчого хисту нашої уяви залежить наше майбутнє...

Справжнім проводирем людини є лиш особисте осмислене зусилля.

Це не зробить хтось інший. Це можете зробити лише Ви.»

У 2021-2022 н.р. у закладах освіти області рекомендуємо продовжувати роботу щодо впровадження в освітній процес основних засад УХВЛ, реалізовувати проекти «З Україною в серці!», ««Знай наших» (детальна інформація буде розміщена на сайті ТОКІППО у вкладці «Виховна робота» та у спільноті центру виховної роботи <https://www.facebook.com/groups/206780763071428/> і обласної учнівської асоціації «Авангард» <https://www.facebook.com/groups/1503977903261578/>.)

Для проведення тижня 30-річчя Незалежності України рекомендуємо для використання у роботі Енциклопедію сучасної України https://esu.com.ua/?fbclid=IwAR1iMcWj_eZXh7qEqxa7C9ab8DrdbIkd8Cngqkoobsv08i8TUEsOC3-WwIshttps://esu.com.ua/

інтернет-проекти «Українці у світі» - <https://www.ukrainias-world.org.ua/142/126>, «Обличчя української історії» - https://1tv.com.ua/programs/faces_history.

Довідково-інформаційні матеріали про найвідоміші винаходи українців
Пилип Орлик - автор першої у світі Конституції (Конституції прав і свобод війська Запорізького, 5.04.1710 р.). У США Конституцію прийняли в 1787 р.

Петро Прокопович - винахідник першого рамкового вулика (1814 р.). Україна впевнено зберігає місце в трійці світових лідерів із виробництва меду, 1853 р.)

Ігнатій Лукасевич, Ян Зех - винахідники першої газової лампи (м. Львів). Цього ж року у львівському шпиталі була проведена перша хірургічна операція при освітленні газовою лампою.

Микола Бенардос (1842-1905) - винахідник електричного дугового зварювання. За своє життя здійснив 196 винаходів у різних галузях, побудував багато механізмів і винаходів (кондиціонер, каструля-швидковарка, пральна машина тощо). Учений подарував світові першу стоматологічну пломбу.

Олександр Щукарьов - зачинатель створення кібернетики як науки.

Сергій Лебедев - координатор створення першого в Європі комп'ютера - МЕОМ (1950 р.).

Іван Сікорський - винахідник вертольотів. Під керівництвом Сікорського були створені літаки «Гранд», «Ілля Муромець», побудовано 75 чотиримоторних бомбардувальники.

Хто з українців став лауреатом Нобелівської премії?

1908 - Ілля Мечніков - знаменитий бактеріолог й імунолог. Народився на Харківщині. Учений був лауреатом Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини разом з Паулем Ерліхом за дослідження імунології.

1952 - Зельман Ваксман - уроженець м. Нові Прилуки. Нобелівську премію як учений США отримав у галузі медицини за відкриття стрептоміцину - першого антибіотика, ефективного під час лікування туберкульозу.

1966 - Шмуель Агнон - народився в м. Бучач Тернопільської обл. Премія в галузі літератури була присуджена йому за глибоке оригінальне мистецтво розповіді, нав'язане єврейськими народними мотивами.

1971 - Саймон Кузнець - уроженець Харкова. Удостоєний премії як американський учений у галузі економіки за емпірично обґрунтоване пояснення економічного росту, яке призвело до нового, більш глибокого розуміння як економічної й соціальних структур, так і процесу розвитку.

Рекомендуємо розвивати мережу історичних клубів у школах, ліцеях, коледжах, закладах позашкільної освіти, що дасть можливість учням глибше ознайомитися з історією рідного краю, держави, досліджувати маловідомі факти минулого українського народу (див. проекти *Українського інституту національної пам'яті* – www.memory.gov.ua/). Ефективність національно-патріотичного виховання значно можуть посилити відвідування місць значних історичних подій з подальшим глибоким обговоренням, віртуальні екскурсії історико-краєзнавчими музеями України.

Зокрема, рекомендуємо широко впроваджувати практику проведення занять та виховних заходів у Тернопільському історико-меморіальному музеї політичних в'язнів і репресованих та Тернопільському обласному краєзнавчому музеї, інших музеях, що знаходяться на території області.

Дані заходи необхідно планувати і проводити з урахування епідеміологічної ситуації.

Корисні посилання!

Соціальні ролики проекту «НАШ»:

- ТОП-5 національних символів України http://24tv.ua/top5_natsionalnih_simvoliv_ukrayni_n606607
- ТОП-5 українських кіношедеврів http://24tv.ua/top5_ukrayniskih_kinoshedevriv_n606176
- ТОП-5 відкриттів українців, які змінили світ http://24tv.ua/top5_vidkrittiv_ukrayntsiv_yaki_zminili_svit_n606040
- ТОП-5 найвідоміших митців України, про яких знає весь світ http://24tv.ua/top5_ayvidomishih_mittsiv_ukrayini_hro_yakih_znaye_ves_svit_n605811
- ТОП-5 унікальних українців http://24tv.ua/top5_ukraynih_ukrayntsiv_n605426
- ТОП-5 українських стартапів, що підкорили світ http://24tv.ua/top5_ukrayniskih_startapiv_shho_pidkorili_svit_n604827
- ТОП-5 унікальних місць України http://24tv.ua/top5_unikalnih_mists_ukrayini_n604426
- ТОП-5 підприємств, якими українці можуть пишатись http://24tv.ua/top5_pidpriymstv_yakimi_ukrayntsi_mozhut_pishatis_n604111
- Топ-5 знаменитостей українського походження http://24tv.ua/top5_znamenitostey_ukrayinskodo_pohodzhenna_n603461

Рекомендуємо для використання в роботі віртуальні екскурсії музеями України:

- Національний музей історії України (3D-тур) http://www.nmiu.com.ua/3D/hmuseum_1.swf
- Кіровоградський обласний краєзнавчий музей http://www.kokt.kr.ua/images/3Dkraeznavchuy_museum.html
- Олександрійський музей миру http://uk.wikipedia.org/wiki/Олександрійський_музей_миру
- Музей писанкового розпису <http://hutsul.museum/pysanka/exposition/virtual/>
- Музей національної архітектури та побуту «Пирогово» http://museum-pyrogovo-kyiv.virtual.ua/?page/=3D_tour
- КОЛОМИЙСЬКИЙ музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття <http://hutsul.museum/exposition/virtual/>
- Історико-археологічний музей «Прадавня Аратта - Україна» в с. Трипілля <http://incognita.day.kiev.ua/museums/trypillia>
- Віртуальна екскурсія Музеєм археології в Батурині <http://incognita.day.kiev.ua/museums/baturyn/>
- Віртуальна екскурсія Національним військово-історичним музеєм України <http://incognita.day.kiev.ua/museums/military/>

- Музей історії запорозького козацтва <http://www.ostrov-hortica.org.ua/>
- Музей гетьманства <http://incognita.day.kiev.ua/museums/hetmanstva/museum.swf>
- Музей М. С. Грушевського <http://museum3dtours.com/php/point.php?parent=point&idm=7&|=ua>
- Віртуальна екскурсія Острозьким замком <http://incognita.day.kiev.ua/museums/ostrohcastle>
- Віртуальна екскурсія заповідником «Поле Полтавської битви» <http://incognita.day.kiev.ua/museums/poltbattle/>
- Віртуальна екскурсія літературно-меморіальним музеєм Григорія Сковороди <http://incognita.day.kiev.ua/museums/skovorodnivka/>
- Віртуальна екскурсія Цитаделлю Батуринської фортеці <http://incognita.day.kiev.ua/museums/tsytadael/>

Багаторічний досвід роботи щодо формування патріотизму у дитячому середовищі має Національна організація скаутів України, Національна скаутська організація «Пласт», яка розгорнула свою діяльність у 22 областях України. Рекомендуємо створювати пластові осередки у закладах освіти, налагоджувати їх співпрацю з патріотичними клубами, гуртками військово-патріотичного спрямування. Детальна інформація - www.ukrscout.org.nosu@ukrscout.org. www.facebook.com/ukrscout. www.twitter.com/ukrscout.

Просимо взяти до уваги, що для розширення можливості навчання дітей в закладах позашкільної освіти за різними напрямками, відповідно до статті 15 Закону України «Про позашкільну освіту» у 2020 році включено пластовий, скаутський напрям позашкільної освіти, який забезпечує громадянську освіту вихованців (учнів) і слухачів під керівництвом пластових виховників, скаутлідерів за пластовим або скаутським методом та/або пластовою, скаутською освітньою (навчальною) програмою (Закон України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху»: <https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/385-20#Text>).

Просимо передбачити у планах роботи закладів освіти заходи щодо національно-патріотичного виховання учасників освітнього процесу.

Важливо, щоб кожен заклад освіти став для дитини осередком становлення громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню громадянського миру й злагоди в суспільстві.

Закон України «Про освіту», зокрема стаття 53, визначає право здобувачів освіти на захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти.

Кабінет Міністрів України 30 травня 2018 року постановою № 453 затвердив Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року.

Метою Програми є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об'єднаних Націй 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», у частині дотримання прав дітей.

З метою забезпечення додержання конституційних прав та свобод дитини, гарантій з охорони дитинства, реалізації прав дітей на освіту, безпечне для життя і здоров'я освітнє середовище, збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління Указом Президента України від 25 травня 2020 року № 195 схвалена Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі.

Формування та застосування учнями компетентностей, необхідних для здорового та безпечного життя, сприятиме досягненню глобальних цілей сталого розвитку, проголошених ООН (резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року № 70/1) і підтриманих Україною відповідно до Указу Президента України від 30 вересня 2019 року № 722 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.12.2020 р. № 1668-р. затверджено План заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2021 рік.

Відповідно до абзацу десятого частини третьої статті 26 Закону України «Про освіту» керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування).

Відповідно до пункту 1 частини першої Закону України «Про повну загальну середню освіту» безпечне освітнє середовище - сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заповідання учасникам освітнього процесу

фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин.

Просимо особливу увагу приділити:

поширенню в закладах загальної середньої освіти практики функціонування служб порозуміння (шкільної медіації);

проведенню інформаційно-просвітницьких заходів (тренінги, презентації та інші заходи, зокрема за участю представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадськості), спрямованих на формування в учасників освітнього процесу культури недискримінаційної, ненасильницької, безконфліктної комунікації, здорового та безпечного способу життя, навичок збереження власного життя та здоров'я, а також запобігання небезпечній поведінці;

навчанню учнів щодо безпеки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій та інших медійних засобів, навичок безпечної поведінки в Інтернаті;

розробленню та розповсюдженню серед учасників освітнього процесу інформаційних матеріалів щодо здорового та безпечного способу життя, розміщення їх електронних версій на веб-сайтах закладів загальної середньої освіти (засновників закладів освіти) тощо.

У листі від 14.08.2020 р. №1/9-430 Міністерство освіти і науки України рекомендувало керівникам закладів освіти сприяти практичному впровадженню концепції «Безпечна і дружня до дитини школа».

19 січня 2019 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-УП.

З метою створення безпечного освітнього середовища в закладах освіти наказом Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 03 лютого 2020 за № 11/34394, затверджено Порядок реагування на випадки булінгу (цькування) та Порядок застосування заходів виховного впливу.

Листом від 13.04.2020 року № 1/9-207 Міністерство освіти і науки України додатково надало роз'яснення щодо застосування наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646.

Наголошуємо, що згідно із Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 № 2657-УІІ, до повноважень органів управління освітою входить здійснення контролю за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію

булінгу (цькуванню) в закладі освіти та розгляд скарг про відмову у реагуванні на випадки булінгу (цькування) за відповідними заявами.

Міжвідомча координація дій між суб'єктами реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти (службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органами місцевого самоврядування, керівниками та засновниками закладів освіти, територіальними органами (підрозділами) Національної поліції України) здійснюється згідно з Планом заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькування) в закладах освіти, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 26.02.2020 № 293 (зі змінами). План заходів спрямований на забезпечення регулярного інформаційного обміну, узгодження завдань та дій щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) між суб'єктами реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Зосереджуємо увагу на виконанні органами та закладами освіти в межах компетенції законодавчих вимог Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229, Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2021 р. № 145; плану невідкладних заходів із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.04.2021р. №361 .

З метою забезпечення комплексного інтегрованого підходу до протидії домашньому насильству та сприяння реалізації прав осіб, постраждалих від домашнього насильства, шляхом проведення превентивних заходів, ефективного реагування на факти домашнього насильства наказом МОН від 02.10.2018 № 1047 затверджено Методичні рекомендації щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами.

Пропонуємо використовувати матеріали з питань запобігання та протидії домашньому насильству, що розміщені на офіційному сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти».

Натепер держава гарантує кожному громадянину право на отримання безоплатної правової допомоги. Для отримання такої допомоги варто зателефонувати за номером Єдиного контакт-центру 0 800 213 103 (цілодобово та безкоштовно у межах України зі стаціонарних та мобільних телефонів). Важливо: діти мають право безоплатно отримати послуги адвоката (складання заяв, представництво в суді).

Наголошуємо, що на доступному місці у закладі освіти варто розмістити контактну інформацію про керівників та педагогічних працівників закладу освіти, до яких, відповідно до посадових обов'язків, можуть звертатися учасники освітнього процесу для оперативного вирішення питань, що стосуються збереження життя чи здоров'я, а також захисту прав та інтересів дитини; номер телефону 1547 Урядової гарячої лінії з попередження домашнього насильства; телефонні номери Національної дитячої «гарячої» лінії 0 800 500 225 або 116 111 (для дзвінків з мобільного).

Принадне інформуємо, що Міністерство внутрішніх справ України запустило у Telegram чат-бот «ДійПротиНасильства» щодо протидії домашньому насильству, який надасть максимально вичерпну інформацію про домашнє насильство, підтримку та допомогу в цьому питанні.

За допомогою чат-боту можна:

викликати служби допомоги (поліцію і швидку);

переадресувати на спеціалістів безоплатної правової допомоги, які своєю чергою нададуть юридичну консультацію в онлайн-режимі;

надати контакти інших служб допомоги;

роз'яснити, що таке домашнє насильство та як протидіяти цьому явищу, повноваження органів і установ, які здійснюють заходи з попередження домашнього насильства.

Міністерство освіти і науки зосереджує увагу на виконанні органами та закладами освіти в межах компетенції Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019р.№1335-р.

Варто зазначити, що кількість правопорушень проти дітей зросла на майже 20% у 2020 році порівняно з 2019. Понад 5,2 тис дітей постраждали від злочинів. На 37% зросла кількість дітей, які постраждали від насильницьких дій сексуального характеру, зокрема зґвалтування.

Зауважуємо, що профілактичний облік дітей здійснюється відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ від 19.12.2017 № 1044, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 07 червня 2018 р. за № 686/32138 (в редакції наказу Міністерства внутрішніх справ № 488 від 25.06.2020) «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України».

Профілактичний облік дітей - комплекс заходів із взяття на облік, наповнення та підтримання в актуальному стані баз даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС, стосовно дітей, щодо яких здійснюється профілактична робота.

Ситуація щодо кримінальних правопорушень у дитячому середовищі спонукає до проведення чіткої взаємодії всіх зацікавлених органів та служб на місцевому рівні.

Рекомендуємо:

проаналізувати стан справ та посилити індивідуальну корекційну роботу з дітьми, які вже скоювали кримінальні правопорушення, та дітьми, які мають ознаки агресивної поведінки;

провести інформаційно-просвітницьку роботу з батьками та законними представниками дітей, схильних до протиправної поведінки, сприяти в організації позакласної зайнятості цієї категорії дітей, зокрема в літній період;

налагодити міжвідомчу взаємодію з підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України, службами у справах дітей, соціальними службами для сім'ї, дітей та молоді тощо.

Звертаємо увагу, що Департамент захисту інтересів дітей та протидії насильству Офісу Генерального прокурора України з метою діджиталізації процесу спілкування з дітьми, які стали жертвами злочинів або свідками правопорушень, ініціюватиме створення для них опіпе-каналів довіри в соціальних мережах та месенджерах, зокрема в Іпзіа§гат, ЗпарсБаІ; або ТеІ е§гат.

Завдяки такій ініціативі неповнолітні матимуть змогу написати про вчинення злочину проти них з можливістю надання аудіо- та фотофайлів, а також отримати первинну правову, психологічну та медичну допомогу, у разі нанесення їм тілесних ушкоджень.

На сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» розміщений оновлений перелік програм, а саме: профілактичних та/або корекційних програм для дітей у контакті із законом; навчальних програм для спеціалістів в галузі профілактики правопорушень серед дітей та роботи з дітьми у контакті із законом.

Пропонуємо перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників з основ психології та соціальної педагогіки, які були

схвалені для використання комісією з психології та педагогіки Науково-методичної ради МОН України у період із 2017 по 2020 роки, в тому числі програми з профілактики правопорушень серед дітей (лист МОН від 20.08.2020 №6/1015-20)

Актуальною у 2021/2022 н. р. залишається профілактична робота щодо протидії торгівлі людьми.

Статистичні дані щодо ситуації з протидії торгівлі людьми в Україні розміщені на сайті Міжнародної організації з міграцій (МОМ).

Суголосне до статей 7, 9, 20, 21, 22, 23, 24 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 19-20, ст.173)

Вважаємо за доцільне:

педагогічним працівникам закладів освіти пройти он-лайн курси підвищення кваліфікації з питань протидії торгівлі на сайті Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні;

продовжувати включати до програм підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників інститутів післядипломної педагогічної освіти курси, лекції та практичні заняття з питань протидії торгівлі людьми, зокрема використання електронного курсу «Основи протидії торгівлі людьми»;

впроваджувати за рахунок варіативної складової програму виховної роботи з питань протидії торгівлі дітьми для учнів 7-10 класів «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція»;

впроваджувати гуртки та факультативи для учнів 7 - 10 класів закладів загальної середньої освіти «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція»;

проводити інформаційні кампанії до 30 липня - Всесвітнього дня протидії торгівлі людьми; 18 жовтня - Європейського дня боротьби з торгівлею людьми; 2 грудня - Міжнародного дня за відміну рабства; 30 грудня - Міжнародного дня захисту прав людини;

розвивати співробітництво із громадськими та міжнародними організаціями і фондами;

налагодити освітню роботу із батьками та законними представниками дітей з питань профілактики торгівлі людьми;

поширювати серед учасників освітнього процесу інформацію про діяльність Кол-центру Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей за скороченими телефонними номерами: 1578 з питань протидії торгівлі людьми; 1588 з

питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей;

Національної безкоштовної «гарячої лінії» з протидії торгівлі людьми та консультування мігрантів Представництва Міжнародної організації з міграцій (МОМ) в Україні 0 800 505 501 (безкоштовно зі стаціонарних) 527 (безкоштовно з мобільних)

На офіційному сайті Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України створено електронний банк курсів (спекурсів), які впроваджуються у вищих навчальних закладах та в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників (розділ «Діяльність. Захист прав людини»).

Запобігання вживання дітьми та учнівською молоддю наркотичних та психотропних речовин повинно займати належне місце в організації виховного процесу закладу освіти.

Звертаємо увагу на впровадженні в освітньому процесі апробовані передовою міжнародною та вітчизняною практикою профілактичних стратегій формування життєвих навичок, розроблення нових і удосконалення чинних програм та методик розв'язання наркотичних і алкогольних проблем згідно з вимогами МОН до наукових, науково-методичних та освітніх видань, згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2020 року № 931, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 11 листопада 2020 року за № 1119/35402, затверджено порядок надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам.

Надання грифа об'єктам грифування є рекомендацією для використання їх в освітньому процесі закладів освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, закладів дошкільної, спеціалізованої та професійної (професійно-технічної) освіти.

Важливо формувати в дітей, учнівської та студентської молоді життєвих навичок, уміння протистояти ризикам і загрозам, пов'язаним з наркотиками;

здійснювати комплекс профілактичних заходів, спрямованих на підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків, формування у них свідомого

відповідального ставлення до виконання обов'язків, пов'язаних з утриманням, вихованням та освітою дітей;

впроваджувати в програми підготовки та перепідготовки педагогічних працівників сучасні методики профілактичної роботи з подолання негативних проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді;

створювати методики раннього виявлення дітей, які належать до груп ризику через їх незахищеність та інші чинники, що можуть призвести до початку

вживання наркотиків (діти, батьки яких перебувають у трудовій еміграції за кордоном; діти із сімей з проблемами залежності; діти, що отримали психологічні травми внаслідок жорстокого поводження або сексуального насильства, безпритульні), сприяння захисту їх прав та недопущення соціального відторгнення тощо.

При цьому інформуємо, що постановою Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 року № 689 затверджено Порядок проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні.

Останнім часом збільшилася кількість випадків небезпечної поведінки дітей, що загрожує їхньому життю та здоров'ю. Зокрема, йдеться про вплив соціальних мереж в інтернеті. Для підвищення обізнаності педагогічних працівників закладів освіти, батьків та їхніх дітей Міністерство освіти і науки України розробило рекомендації для проведення додаткових профілактичних заходів закладами освіти серед дітей та інформування батьків.

В Україні існує позитивний досвід вирішення актуальних питань молоді. Водночас існує багато викликів, пов'язаних з необхідністю самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя, що розвиватиме її національну свідомість на основі суспільно-державних цінностей та відповідального громадянства, надаватиме молоді можливості для успішної реалізації і соціалізації, підвищить рівень її громадянських компетентностей, її спроможність бути самостійним, життєстійким, активним, патріотичним і відповідальним учасником суспільного життя.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 р. № 579 затверджено Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2021-2025 роки. Концепцію Програми схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2020 р. № 1669.

Метою Програми є створення можливостей для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя.

В організації виховної роботи в закладі освіти особлива роль належить класним керівникам. Діяльність класного керівника регламентується «Положенням про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти» затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 6 вересня 2000 року № 434, затвердженим в Міністерстві юстиції України 26 вересня 200р. за №659/4880.

Важливим залишається питання створення безпечного і здорового освітнього середовища.

Основні аспекти щодо створення безпечного і здорового освітнього середовища відображені у таких нормативних документах: Національний

стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, схваленої Указом Президента України від 25.05.2020 року № 195/2020 з метою забезпечення додержання конституційних прав та свобод дитини, гарантій з охорони дитинства, реалізації прав дітей на освіту, безпечно для життя і здоров'я освітнє середовище, збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління), Указ Президента України від 7 грудня 2019 року № 894 «Про невідкладні заходи щодо покращення здоров'я дітей», Національній стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація», схваленої Указом Президента України від 09.02.2016 року № 42/2016), плану заходів цієї стратегії, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 666-р, плану заходів щодо реалізації реформи шкільного харчування, прийнятих рішенням на засіданні Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 року в рамках реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 988; Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1018 та Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 року № 530.

Формування та застосування учнями компетентностей, необхідних для здорового та безпечного життя, сприятиме досягненню глобальних цілей сталого розвитку, проголошених ООН (резолуція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року № 70/1) і підтриманих Україною відповідно до Указу Президента України від 30 вересня 2019 року № 722 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

Нещодавно затверджено новий Санітарний регламент для закладів загальної середньої освіти (наказ МОЗ України від 25.09.2020 року № 2205) та «Заходи з реалізації Національної стратегії безпечного і здорового освітнього середовища в Новій українській школі на 2021 рік». У березні 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив План заходів на 2021-2022 роки щодо реалізації першого етапу Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року. Цьогоріч починає діяти загальнонаціональна програма «Здорова Україна», метою якої є досягнення довшої тривалості життя українців. Про це заявив Президент на форумі «Україна 30. Здорова Україна», який відбувся у червні 2021 року.

В організації виховної роботи в закладі освіти особлива роль належить класним керівникам. Діяльність класного керівника регламентується «Положенням про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти» затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 6 вересня 2000 року № 434, затвердженим в Міністерстві юстиції України 26 вересня 200р. за №659/4880.

2021/2022 навчальний рік рекомендуємо розпочати Першим уроком, присвяченим 30-річчю Незалежності України («Втілені мрії про Незалежність», «Як кувався щит держави», «Мій край – моя країна. Цінуй, вивчай, дій .). Для підготовки рекомендуємо скористатись матеріалами, які подані вище, а також

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лист МОН від 16.07.2021 № 1/9-362 «Деякі питання організації виховного процесу у 2021-2022 н.р. щодо формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок»
2. Бех І. Д. Шляхом злагоди до процвітання // Про національну ідею в становленні громадянина-патріота України / І. Д. Бех, К. І. Чорна // Позашкілля. - 2008.- №11 (23).-С. 4-9.
3. Бех І. Д. Патріотизм без ретуші / І. Д. Бех // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей: зб. матеріалів XII Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О. П. Рудницької / [гол. ред. Г. І. Сотська]. - Вип. 6 (10). - К.: Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, 2015.-С. 11-15
4. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. - 2006. - № 2. - С. 17-30.
5. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста : навч. -метод. посіб. / К. І. Чорна. - К.: ХІК, 2004. - 96 с.

6. Шкільна І. М. Патріотичне виховання старших підлітків у позаурочній діяльності / І. М. Шкільна // Виховуємо громадян України : наук.-метод. посіб. / авт. кол. за заг. кер. К. І. Чорної. - Черкаси : Вид-во ЧОПОПП, 2012. - С. 80-82
7. Лист МОН України від 03.09.2019 р. №1/11-8036 щодо впровадження інтегрованого курсу «Культура добросусідства»
8. Лист МОН України від 17/07/2020 № 1/9-384 щодо впровадження курсу «Культура добросусідства»
9. Освітня програма «Батьківські збори по-новому: актуально, інтерактивно, корисно» інтегрованого наскрізного курсу «Культура добросусідства» схвалена для використання у освітніх закладах України (лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України № 22.1/12-Г-335 від 07 червня 2019 р.)
10. Регіональний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року, затверджений наказом управління освіти і науки Тернопільської облдержадміністрації від 07.07.2021 № 131/01-07
11. Програма «Школа доброзичливого ставлення до дитини» («Child-friendly schools»);
12. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір».